

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(67): 146-148

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Manoj Dutt

Research scholar,

Shri Lal Bahadur Shastri National-
Sanskrit University, New Delhi

नव्य-न्याय-भाषा-तर्कशास्त्रे 'सम्बन्धस्य द्विमुखी स्थितिः-अनुयोगिनः प्रतियोगिनश्च तात्त्विकं संरचनात्मकञ्च विश्लेषणम्

Manoj Dutt

भारतीयदर्शनपरम्परायां न्याय-वैशेषिकसम्प्रदायस्य विशिष्टं स्थानं वर्तते। अयं सम्प्रदायः यथार्थज्ञानस्य स्वरूपं, ज्ञानस्य प्रमाणानि, पदार्थानां परस्परसम्बन्धं तथा तर्कप्रक्रियायाः सूक्ष्मतमान् पक्षान् अत्यन्तवैज्ञानिकदृष्ट्या विवेचयति। विशेषतः नव्य-न्यायपरम्परायां गङ्गेशोपाध्यायेन प्रणीतस्य तत्त्वचिन्तामणेः अनन्तरं तार्किकभाषायाः तथा दार्शनिकविश्लेषणस्य एका अत्यन्तसूक्ष्मा पद्धतिः विकसिताभवत्। उत्तरवर्तिभिः रघुनाथशिरोमणि-अन्नम्भट्ट-प्रभृतिभिराचार्यैः एषा पद्धतिः अधिकं परिष्कृता विस्तृता च कृता [1][2][3]। नव्य-न्यायस्य अस्याः विशिष्टायाः विश्लेषणपद्धतेः केन्द्रस्थाने 'सम्बन्धः' इति अवधारणा विद्यते। वस्तुतः नव्य-न्यायस्य दार्शनिकभाषायां कस्यचित् पदार्थस्य सम्यगवबोधः तदा एव सम्भवति, यदा तस्य अन्यैः पदार्थैः सह सम्बन्धः, तस्य आश्रयः, आधेयः तथा तयोः सम्बन्धस्य विशिष्टस्वरूपं स्पष्टतया निर्धारितं भवति।

सामान्यतया वयं सम्बन्धं द्वयोः वस्तुनोः परस्परसम्बन्धरूपेण गृह्णीमः। उदाहरणार्थं "भूतले घटः" इति वाक्ये भूतलस्य घटस्य च परस्परं कश्चन सम्बन्धः अस्ति। परन्तु नव्य-न्यायस्य दृष्ट्या केवलमेतावता "भूतलस्य घटेन सह सम्बन्धः अस्ति" इति कथनं पर्याप्तं नास्ति। तत्र एतदपि निर्णेतव्यं भवति यत् सम्बन्धस्य आश्रयः कः, आधेयः कः, तथा कस्य दृष्ट्या सम्बन्धस्य निरूपणं क्रियते। एष एव सूक्ष्मभेदः अनुयोगि-प्रतियोगिभावस्य माध्यमेन स्पष्टः भवति। नव्य-न्यायभाषायां सम्बन्धस्य प्रत्येकस्य प्रान्तस्य विशिष्टं कार्यं भवति। सम्बन्धस्य एकः पक्षः अनुयोगी, अपरः पक्षः प्रतियोगी इति कथ्यते।

अनुयोगी सामान्यतया सम्बन्धस्य आधारभूतः पक्षः भवति। यस्मिन् कश्चित् पदार्थः अथवा सम्बन्धविशेषः आश्रितो भवति, स अनुयोगी इति कथ्यते। प्रतियोगी तु स पदार्थः भवति, यः तस्मिन् आधारे सम्बन्धविशेषेण स्थितः अथवा निरूपितः भवति। अतः आधाराधेयभावः अनुयोगि-प्रतियोगिभावस्य मूलधारः अस्ति। "भूतले घटः" इति साधारणोदाहरणे भूतलं आधाररूपेण तथा घटः आधेयरूपेण अवगम्यते। अत्र भूतलं अनुयोगी, घटश्च प्रतियोगी इति वक्तुं शक्यते। एवं सम्बन्धस्य संरचना सामान्यरूपेण—अनुयोगी, सम्बन्धः, प्रतियोगी—इति त्रिपदीयस्वरूपेण अवगन्तुं शक्यते।

नव्य-न्यायस्य सम्बन्धविचारस्य विशेषता एषा यत् सम्बन्धस्य प्रत्येकः पक्षः समानरूपेण व्यवहृतः न भवति। सम्बन्धस्य विश्लेषणे अनुयोगिनः प्रतियोगिनश्च भेदः अत्यन्तमहत्वपूर्णः भवति। अतः सम्बन्धः केवलं द्वयोः वस्तुनोः मध्ये स्थितः निष्पक्षः अथवा दिशारहितः तत्त्वविशेषः न इति नव्य-न्यायीयविश्लेषणेन ज्ञायते। यदा वयं आधारस्य दृष्ट्या सम्बन्धं निरूपयामः तदा अनुयोगितायाः प्राधान्यं भवति, यदा तु आधेयस्य दृष्ट्या सम्बन्धं पश्यामः तदा प्रतियोगितायाः विचारः क्रियते। अस्य कारणात् सम्बन्धस्य स्वरूपे एकप्रकारा दैशिकी अथवा संरचनात्मिका व्यवस्था दृश्यते।

समवायसम्बन्धस्य उदाहरणेन एषा स्थिति अधिकस्पष्टा भवति। अन्नम्भट्टेन तर्कसंग्रह-दीपिकायाम् उक्तम्—“तत्राधेयाः समवायप्रतियोगिनः, आधाराः समवायानुयोगिन इति बोध्यम्” [1]। अस्य कथनस्य

Correspondence:**Manoj Dutt**

Research scholar,

Shri Lal Bahadur Shastri National-
Sanskrit University, New Delhi

आधारभूतः भावः एषः यत् समवायसम्बन्धे आधेयपदार्थः प्रतियोगी तथा आधारपदार्थः अनुयोगी भवति। उदाहरणार्थं तन्तूनां पटस्य च सम्बन्धं गृह्णीमः। पटः तन्तुषु समवायसम्बन्धेन स्थितः इति न्यायवैशेषिकपरम्परायां स्वीक्रियते। अत्र तन्तवः आधारभूताः सन्ति, पटश्च तेषु समवेतः अस्ति। अतः तन्तवः समवायानुयोगिनः तथा पटः समवायप्रतियोगी इति व्यवहियते। अत्र सम्बन्धस्य संरचना तन्तुभ्यः पटपर्यन्तं आधाराधेयभावेन अवगन्तुं शक्यते। एतेन ज्ञायते यत् नव्य-न्याये सम्बन्धस्य विश्लेषणं केवलं “तन्तुः पटश्च सम्बद्धौ स्तः” इत्यत्र समाप्तं न भवति, अपि तु तयोः मध्ये कः आधारः तथा कः आधेयः इति प्रश्नोऽपि समानरूपेण महत्वपूर्णः भवति।

संयोगसम्बन्धे स्थिति किञ्चिद् भिन्ना दृश्यते। संयोगः युतसिद्धयोः द्वयोः पृथक् द्रव्ययोः सम्बन्धः भवति। उदाहरणार्थं हस्तस्य पुस्तकेन सह संयोगः भवितुमर्हति। वस्तुतः संयोगसम्बन्धः परस्परापेक्षया निरूपितः भवति, तथापि नव्य-न्यायीयज्ञानविश्लेषणे वाक्यविशेषस्य अथवा बोधविशेषस्य दृष्ट्या अनुयोगी तथा प्रतियोगी इत्येतयोः निर्धारणं कर्तुं शक्यते। “हस्ते पुस्तकम्” इति ज्ञाने हस्तः आधाररूपेण तथा पुस्तकं तत्र स्थितपदार्थरूपेण गृह्यते। परन्तु “पुस्तके हस्तः” इति दृष्टिकोणपरिवर्तने पुस्तकमाधारत्वेन हस्तश्च सम्बन्धितपदार्थत्वेन निरूपितुं शक्यते। अत्र विशेषतया ज्ञायते यत् ज्ञानस्य निरूपणदृष्ट्या सम्बन्धस्य संरचनात्मकव्यवस्था परिवर्तितुं शक्नोति। अतः नव्य-न्यायस्य दैशिकत्वं सर्वत्र समानप्रकारेण वस्तुस्वरूपगतं न, किन्तु सम्बन्धस्य प्रकारः तथा ज्ञानस्य निरूपणदृष्टिः इत्यनयोः अपेक्षया विवेचनीयम्।

अभावस्य सन्दर्भे अनुयोगि-प्रतियोगिभावः अधिकसूक्ष्मरूपेण दृश्यते। न्यायपरम्परायाम् अभावः स्वतन्त्रपदार्थरूपेण स्वीकृतः अस्ति [6]। “भूतले घटो नास्ति” इति वाक्ये घटाभावस्य ज्ञानं भवति। अत्र घटस्य अभावः भूतले स्थितः इति कथ्यते। अतः भूतलम् अभावस्य आश्रयरूपेण विचार्यते तथा घटः सः पदार्थः भवति यस्य अभावः निरूप्यते। नव्य-न्यायभाषायां एतस्य विश्लेषणं केवलं “घटः नास्ति” इत्येतावता न समाप्तं भवति। अपि तु घटस्य कः प्रतियोगीभावः, अभावस्य आश्रयः कः तथा केन सम्बन्धेन एषः अभावबोधः निश्चितः इत्यादयः प्रश्नाः सूक्ष्मतया विचार्यन्ते। एतेन नव्य-न्यायस्य भाषा केवलं दार्शनिकविचारस्य अभिव्यक्तिमात्रं न, अपि तु विश्लेषणस्य अत्यन्तसूक्ष्मं साधनम् इति सिद्ध्यति।

अनुयोगि-प्रतियोगिभावस्य एषः विश्लेषणः अवच्छेदकतासिद्धान्तेन अधिकं परिष्कृतः भवति। नव्य-न्यायस्य प्रमुखविशेषता एषा यत् सः केवलं पदार्थानां सामान्यसम्बन्धं न स्वीकरोति, अपि तु प्रत्येकस्य सम्बन्धस्य सीमां तथा विशेषस्वरूपं निर्धारितुं प्रयतते। यदि कश्चित् पदार्थः अनेकसम्बन्धैः अन्यैः पदार्थैः सम्बद्धः भवेत्, तर्हि केवलं तस्य नामग्रहणेन अपेक्षितः सम्बन्धः स्पष्टो न भवति। अतः अवच्छेदकस्य आवश्यकता भवति। अनुयोगितावच्छेदकधर्मः सः धर्मः भवति, येन

कश्चित् पदार्थः विशिष्टसम्बन्धे अनुयोगिरूपेण निश्चितो भवति। तथैव प्रतियोगितावच्छेदकधर्मः सः धर्मः भवति, येन कश्चित् पदार्थः विशिष्टसम्बन्धे प्रतियोगिरूपेण निश्चितो भवति। सम्बन्धावच्छेदकः पुनः एतत् स्पष्टयति यत् उभयोः पदार्थयोः मध्ये कः विशिष्टः सम्बन्धः विद्यते—समवायः, संयोगः, स्वरूपसम्बन्धः अथवा अन्यः कश्चित् सम्बन्धः।

अवच्छेदकतासिद्धान्तस्य माध्यमेन नव्य-न्यायः तार्किकभ्रमस्य तथा अतिव्याप्त्यादिदोषाणां निवारणं करोति। उदाहरणार्थं केवलं “घटः” इति कथनेन सर्वथा स्पष्टं न भवति यत् घटस्य कस्य सम्बन्धस्य विषये चर्चा क्रियते। किन्तु यदा घटत्वेनावच्छिन्नप्रतियोगिता, भूतलनिष्ठता अथवा विशिष्टसम्बन्धावच्छेदकादिभिः तस्य निरूपणं क्रियते, तदा ज्ञानस्य विषयः अत्यन्तनिर्दिष्टः भवति। एषा विश्लेषणपद्धतिः नव्य-न्यायभाषायाः अद्वितीयं वैशिष्ट्यं प्रदर्शयति। आधुनिकतर्कशास्त्रस्य तथा सङ्गणकविज्ञानस्य दृष्ट्यापि नव्य-न्यायस्य सम्बन्धविषयकं विश्लेषणं चिन्तनीयम् अस्ति। आधुनिकज्ञानप्रतिनिधित्वे प्रायः Subject, Predicate तथा Object इति त्रयाणां माध्यमेन सूचनायाः संरचना क्रियते। उदाहरणार्थं “रामः विद्यालयं गच्छति” इति सूचनायां रामः Subject, गमनक्रिया Predicate तथा विद्यालयः सम्बन्धितः Object इति रूपेण निरूप्यते। नव्य-न्यायस्य अनुयोगी-सम्बन्धः-प्रतियोगी इति संरचनया सह अस्य एकं वैचारिकसाम्यं दृश्यते। उभयोः पद्धत्योः ऐतिहासिकं वा तात्त्विकं समानत्वं प्रतिपादयितुं पृथक् अनुसन्धानस्य आवश्यकता वर्तते, तथापि ज्ञानस्य सम्बन्धात्मकसंरचनायां उभयोः उल्लेखनीयः तुलनाबिन्दुः अस्ति। तथैव आधुनिकगणिते तथा सङ्गणकविज्ञाने Directed Graph इति संकल्पनायां एकस्मात् बिन्दोः अन्यस्मिन् बिन्दौ सम्बन्धस्य दिशा निर्दिश्यते। नव्य-न्यायीयविश्लेषणे अपि सम्बन्धस्य सन्दर्भे अनुयोगी तथा प्रतियोगी इत्येतयोः पृथक् निर्धारणेन ज्ञानस्य संरचना अधिकं स्पष्टा भवति। किन्तु नव्य-न्यायस्य एषा संरचना केवलं आधुनिक Directed Graph इत्यस्य प्राचीनरूपम् इति कथनं युक्तियुक्तं न भविष्यति। उभयोः स्वतन्त्रतया विकसितयोः पद्धत्योः मध्ये संरचनात्मकसाम्यं दृश्यते इति वक्तुं अधिकं समीचीनं भवति। एतादृशं तुलनात्मकाध्ययनं भविष्ये कृत्रिमबुद्धेः, ज्ञानप्रतिनिधित्वस्य, भाषिकविश्लेषणस्य तथा औपचारिकतर्कशास्त्रस्य क्षेत्रेषु उपयोगी भवितुमर्हति।

अन्ततः एतत् वक्तुं शक्यते यत् नव्य-न्यायदर्शने सम्बन्धस्य अनुयोगि-प्रतियोगिभावात्मकं विश्लेषणं केवलं पारिभाषिकभाषायाः जटिलता नास्ति, अपि तु भारतीयतर्कपरम्परायाः अत्यन्तमहत्वपूर्णं दार्शनिकसंरचना अस्ति। अन्नम्भट्टेन प्रतिपादितः “आधाराः समवायानुयोगिनः, आधेयाः समवायप्रतियोगिनः” इति सिद्धान्तः [1]

आधाराधेयभावस्य तार्किकमहत्त्वं स्पष्टतया प्रदर्शयति। नव्य-न्यायः सम्बन्धस्य विवेचने केवलं “कयोः पदार्थयोः सम्बन्धः अस्ति?” इति प्रश्नं न पृच्छति, अपि तु “कः अनुयोगी?”, “कः प्रतियोगी?”, “केन सम्बन्धेन उभयोः सम्बन्धः स्थापितः?”, “किं धर्मेण अनुयोगिता अथवा प्रतियोगिता अवच्छिद्यते?” इत्यादीनां प्रश्नानामपि समाधानं करोति।

एतेन स्पष्टं भवति यत् सम्बन्धस्य द्विमुखी अथवा दैशिकी स्थितिः नव्य-न्यायस्य सूक्ष्मतार्किकपद्धतेः महत्त्वपूर्णं वैशिष्ट्यम् अस्ति। अस्य माध्यमेन पदार्थानां परस्परसम्बन्धः, ज्ञानस्य विषयः तथा तस्य तार्किकसीमा अत्यन्तसूक्ष्मतया निर्धारितुं शक्यते। आधुनिकज्ञान-प्रतिनिधित्वस्य, भाषाविज्ञानस्य, औपचारिकतर्कशास्त्रस्य तथा कृत्रिमबुद्धेः सन्दर्भेऽपि नव्य-न्यायस्य एषा विश्लेषणपरम्परा तुलनात्मकाध्ययनस्य नूतनान् आयामान् उद्घाटयितुं समर्था भवितुमर्हति। अतः अनुयोगि-प्रतियोगिभावस्य अध्ययनं केवलं नव्य-न्यायभाषायाः पारिभाषिकजटिलतां बोधयितुं न, अपि तु भारतीयतर्कशास्त्रस्य वैज्ञानिकसूक्ष्मतां तथा आधुनिकज्ञानविज्ञानस्य सन्दर्भे तस्य सम्भावितप्रासङ्गिकतां ज्ञातुमपि अत्यन्तोपयोगि वर्तते।

सन्दर्भग्रन्थाः

- [1] अन्नम्भट्टः। तर्कसंग्रहः तथा तर्कसंग्रह-दीपिका। चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
- [2] गङ्गेशोपाध्यायः। तत्त्वचिन्तामणिः। विशेषतः अनुमानखण्डः। एशियाटिक सोसाइटी, कोलकाता।
- [3] रघुनाथशिरोमणिः। पदार्थतत्त्वनिरूपणम्। सम्पूर्णानन्दसंस्कृत-विश्वविद्यालयः, वाराणसी।
- [4] झा, हरिमिश्रः। नव्य-न्याय-भाषा-प्रदीपः। बिहार-राष्ट्रभाषा-परिषद्, पटना।
- [5] Ingalls, D. H. H. (1951). *Materials for the Study of Navya-Nyāya Logic*. Harvard University Press.
- [6] Matilal, B. K. (1968). *The Navya-Nyāya Doctrine of Negation*. Harvard University Press.